

ЗАГАДКИ ЯК ДЖЕРЕЛО КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ОЗНАК ДОСЛІДЖУВАНОГО КОНЦЕПТУ (НА МАТЕРІАЛІ ТЕКСТІВ ЗАГАДОК ПРО ДОРОГУ)

На прикладі загадок про дорогу показано, що загадки про певну реалію є цінним джерелом концептуальних ознак досліджуваного концепту, що зумовлено передусім прагматикою загадки. Мета загадування в традиційній культурі – отримання правильної відповіді від конкретної особи, якій адресована загадка. Тому текст загадки будується на відомих, поширених уявленнях про явища дійсності та апелює до базових знань учасника комунікації. Концепти представлені в загадках через набір певних ознак. Проаналізовано масив українських та російських загадок, які загадують концепт ДОРОГА, та виявлено основні й периферійні ознаки досліджуваного концепту. Показано, що образ дороги, представлений у текстах загадок, відображає передусім зовнішні характеристики дороги, доступні безпосередньому сприйняттю. До найважливіших концептуальних ознак, які репрезентують дорогу в загадках, належать: її велика протяжність у просторі (довжина); стале горизонтальне розташування у просторі; непорушність, пасивність та здатність кудись вести, скеровувати. Ці ознаки представлені у значній кількості текстів загадок. Інші властивості дороги (її кривизну й нерівність, призначення для людей, поважний вік (давність доріг), велику кількість у світі, здатність володіти знаннями), якими вона наділяється в загадках, слід віднести до периферійних ознак, оскільки вони трапляються лише в окремих нечастотних пареміях.

Ключові слова: загадка, концепт, концептуальна ознака, когнітивна лінгвістика, паремія.

Постановка наукової проблеми та її значення. У наш час надзвичайно актуальною залишається проблема концептуалізації мовою навколишньої дійсності. Головною задачею є виявлення концептів (результатів концептуалізації) й аналіз їхньої структури та змісту. Як відомо, концепти формуються у свідомості, мозку людини і репрезентуються в мові за допомогою лексем, стійких сполучень, паремій, фразеологізмів, вільних сполучень тощо. У рамках когнітивної лінгвістики досліджуються всі засоби вербальної репрезентації концепту, що дозволяє якнайповніше пізнати зміст цього концепту.

Загадки про певну реалію є цінним джерелом концептуальних ознак, що зумовлено передусім прагматикою загадки. Метою загадування в традиційній культурі є отримання правильної відповіді від конкретної особи, якій адресована загадка. Тому текст загадки будується на відомих, поширених уявленнях про явища дійсності, апелює до базових знань учасника комунікації. «Репрезентантами загаданого концепту слугують у загадці його концептуальні властивості» [2, 399]. Загадки часто пов'язані з найдавнішими уявленнями й способом мислення носіїв мови, у них міститься інформація про умови життя народу, його ментальність, звичаї, вірування. Тексти загадок зберігають накопичені століттями досвід, мудрість етносу, відображають його світогляд. Отже, пареміологічні тексти – це джерело вивчення особливостей менталітету архаїчної людини та людського менталітету взагалі, джерело реконструкції архаїчної картини світу.

Т. М. Ніколаєва зазначає, що загадка слугує не лише засобом пізнання світу, а й потужним інструментом соціалізації. Люди, які знають відгадку, є вже членами одного соціуму, оскільки миттєва кмітливність при відповіді зовсім не передбачається. Загадка – інструмент перевірки на соціальну включеність [6, 157]. Так, засобом соціалізації, особливо у підлітків, є загадки на кшталт: рос. *От чего утка плавает? – От берега*; укр. *Що в центрі Парижу? – Буква Р*; англ. *Why do birds fly south? – Because it's too far for a walk*.

Загадки неоднорідні у носіїв різних культур. За допомогою їхнього контрастивного зіставлення можна виявити національний мовний тип, специфіку мовної картини світу,

зрозуміти дух порівнювальних мов. Наприклад, східному типу загадки притаманна орієнтація на глобальну ситуацію і у загадці, й у відгадці (*Верблюдиця, яку я тримаю за хвіст, злизує куці. – Сапка, під час роботи*). У слов'янських загадках загадується передусім об'єкт.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Загадка є одним із найдавніших і найбільш своєрідних зразків ранньої духовної творчості народу. На загадку як особливу форму художнього осмислення світу звернув увагу ще Аристотель у мистецькому трактаті «Поетика». Проте інтерес до загадки як фольклорного твору з'явився лише у першій половині XIX ст., зокрема у виданнях М. М. Лучкая, І. Ф. Головацького, М. Номиса, В. М. Шашкевича, П. П. Чубинського, М. Ф. Комарова, Б. Д. Грінченка та ін. У XX–XXI ст. науковці (І. П. Березовський, Н. В. Захарова, М. О. Абдрашитова, А. І. Мамедова, О. О. Селіванової, О. І. Тимченко та ін.) аналізують загадки, спираючись на їхню семантику, структуру, тематику та функціональні особливості. Так прибічники структурно-семантичного підходу (Ю. Й. Левін, Е. Кенгес-Маранда) зосереджують увагу передусім на складниках загадки. Ю. Й. Левін зазначає, що загадка є структурною, якщо вона «побудована з використанням формальних семантичних механізмів, таких як антитеза, контраст, каламбур і т. п.» [4, 294]. Е. Кенгес-Маранда розглядає загадку як «структурну одиницю, що завжди складається з двох компонентів – образної частини і відгадки» [3, 256].

Характерною рисою сучасного мовознавства є домінування когнітивно-дискурсивної парадигми. Саме це зумовлює той факт, що на передній план у дослідженнях загадки вийшли її когнітивно-семіотичні й дискурсивні особливості. О. О. Селіванова розглядає загадку як дискурсивний зразок, що є «абстрактною стереотипною моделлю ситуації спілкування, яка враховує не лише лінгвокомунікативні, а й соціальні та культурні різнобічно діалогізовані аспекти функціонування мовного жанру» [7, 202].

Мета і завдання статті. Ціль нашої розвідки – виявлення концептуальних ознак концепту ДОРОГА, представлених у текстах українських та російських загадок. Для аналізу було використано загадки зі збірників В. В. Мітрофанової та І. П. Березовського (в дужках вказуємо номер загадки у відповідному збірнику).

Поставлена мета передбачає виконання таких завдань:

- схарактеризувати загадку як джерело концептуальних ознак;
- зробити вибірку українських і російських загадок, які загадують концепт ДОРОГА;
- виділити концептуальні ознаки, які виступають атрибутами дороги у текстах загадок.

Об'єкт дослідження – тексти українських і російських загадок.

Предмет дослідження – ознаки досліджуваного концепту, представлені в загадках.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.

Ознакою, яка найчастіше загадує дорогу в текстах українських і російських загадок, є її **протяжність у просторі, довжина**. Ця ознака, як правило, представлена експліцитно за допомогою прикметників (*довгий, длинный*) або атрибутивних сполучень (*на сім верст, кінця не маю*). Наприклад: укр. *Я така довга, що кінця не маю* [1, 2715]; *Довга Настя простяглася, якби встала, то би неба дістала* [1, 2713]; *Вузьенька, довженька, а як устане, то до неба дістане* [1, 2711]; *Висша од гори, низша од трави. Довга безконечно, людям потрібна конечно* [1, 2719]; *Що лежить, нема кінця?* [1, 2723]; рос. *Выгляну в окошко: лежит долгий Антошка* [5, 2701]; *Ниже самых низких трав, длиннее самых длинных деревьев* [5, 2711]; *Шёл, шёл, всю землю прошёл и конца не нашёл* [5, 2740]. Проте ознака довжини може бути введена імпліцитно, через апеляцію до кодового денотата, яким в загадках про дорогу виступають об'єкти видовженої форми (брус, нитка, пасок, палець (*перст*), віжки, полотно, ріка, дуб, змія тощо): укр. *Лежить перст на сім верст* [1, 2721]; *Лежить брус на всю Русь* [1, 2722]; рос. *Длинные вожжи до неба достанут* [5, 2716]; *Протянута нитка – на клубок не смотать* [5, 2706]; *Тянется река, весёлые берега* [5, 2739].

Іншими ознаками, які виступають атрибутами дороги в загадках, є її **стале горизонтальне розташування** у просторі, **непорушність** та **пасивність**. Ці ознаки вводяться

експліцитно через дієслова *лежати, простягатися*. Наприклад: укр. *Що лежить, нема кінця?* [1, 2723]; рос. *Лежит Дороня, никто его не хоронит, а встанет – до неба достанет* [5, 2705]; *Лежит мерзляк, говорит мерзляк: «Ну кабы я встал, то бы до неба достал»* [5, 2727]; *Когда свет зародился, тогда дуб повалился и теперь лежит* [5, 2700]; *Один говорит: «Полежим!», другой говорит: «Постоим!», третий говорит: «Побежим!»* (Дорога, вестовой столб, ветер) [5, 2756]. Деякі паремії, які репрезентують цю властивість дороги, побудовані на принципі негатиї: укр. *Чого до стіни не приставиш?* [1, 2724]; рос. *Чего об угол нельзя поставить?* [5, 2746]; *Что с места не сдвинешь?* [5, 2751]; *А что таково, что в узелок не свяжешь?* [5, 2749]; *Чего во двор не втащит?* [5, 2750]. У прагматичному аспекті такі загадки можна вважати неповноцінними, оскільки вони не дозволяють однозначно визначити загаданий предмет (з місця зрушити і втягнути в двір не можна не тільки дороги, а й річку, ліс, болото, будинок тощо). Проте такі загадки містять важливу інформацію для характеристики концепту.

У текстах загадок ознака непорушності й пасивності дороги іноді представлена поряд з іншою (протилежною) властивістю дороги: її здатністю *вести, скеровувати* кудись, яка вводиться дієсловами руху *йти, обійти*. Таке зіткнення реалізується в парадоксальних конструкціях, де загадуваному концепту приписують взаємовиключні властивості: укр. *Иде з села в село, а з місця й кроку не робить* [1, 27096]; *Иде з села в село, не рухаючись з місця, ні рук, ні ніг не має, до кожного села доходить і ніколи не звертає* [1, 2709]; рос. *Лежит брус на всю Русь, встанет, так до неба достанет, а ляжет, так всю Русь обойдёт* [5, 2721]; *Что идёт из города в город, не продвигаясь с места?* [5, 2742].

До інших, менш частотних, ознак дороги, якими вона наділяється у загадках, слід віднести її *кривизну* та *нерівність* (рос. *Кривуля кривуле дорогу пересекла* (Дорога и изгородь) [5, 2763]; *Три клина и все кривы* (Река, дорога, изгородь) [5, 486]; *Живёт толчея, вьётся, как змея, вьётся-то вьётся, да больно дерётся, гора на горе, дыра на дыре, совсем нет покоя. Что это такое?* (Плохая дорога) [5, 2753]); її *призначення для людей* (укр. *Висша од гори, низша од трави, довга безконечно, людям потрібна конечно* [1, 2719]; *День і ніч добрі люди топчуть мої груди* [1, 2716]); *поважний вік, давність доріг* (рос. *Когда свет зародился, тогда дуб повалился и теперь лежит* [5, 2700]) та *велику кількість доріг у світі* (укр. *Чим переснований світ?* [1, 2725], рос. *Есть у нас рья, по всему свету растяглась, от конца до конца, куда ни иди, всё тут она* [5, 2733]).

У деяких загадках представлено уподібнення дороги *живій істоті*: *Що день і ніч не спить?* [1, 2726] та *здатності володіти знанням*: укр. *Лежить Гася, простяглася, якби встала, до неба [б] достала, якби руки та ноги, злодія [б] піймала, якби вуха та язык, все б розказала* [1, 2714]; рос. *Лежит баба, говорит баба: «Ну кабы я встала, до неба б достала, вора бы поймала, вся правду б сказала»* [5, 2729]; *Сама не видит, а другим указывает* [5, 2743]. У наведених загадках представлено метафоричну передачу змістів, які стосуються постійного руху людей на дорозі та різноманітних дорожніх пригод.

Отже, концепт ДОРОГА представлений у загадках через набір певних ознак. До найважливіших концептуальних ознак належать: її *велика протяжність у просторі (довжина), стале горизонтальне розташування, непорушність, пасивність і здатність кудись вести, скеровувати*. Ці ознаки представлено у значній кількості текстів загадок. Інші ж властивості дороги, якими вона наділяється в загадках, слід віднести до периферійних, оскільки вони трапляються лише в окремих нечастотних пареміях.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Образ дороги, представлений у текстах загадок, відображає передусім зовнішні характеристики дороги, доступні безпосередньому сприйняттю. За його межами залишаються деякі інші властивості об'єкта, наприклад, інформація про те, що дороги прокладають люди, дороги з'єднують людські оселі і ведуть через неосвоєний простір, обабіч доріг може щось рости, зимові та літні дороги суттєво розрізняються тощо. Крім того, в загадках репрезентовані й такі ознаки дороги, які є

результатом поетичного осмислення її образу: дорога така довга, як відстань до неба; дорогу не можна перенести з місця на місце, вона є свідком подій, які відбуваються з подорожніми тощо. Такі властивості представлено в загадках як семантично нейтральні, тобто не пов'язані з жодними оцінками. Образу дороги в загадках властивий низький рівень антропоцентричності: вона існує начебто сама по собі, незалежно від людей.

Зауважимо, що тексти загадок не відображають сакральну інформацію (вірування, обряди), пов'язану з дорогами. Тексти інших традиційних жанрів репрезентують дещо відмінний набір ознак того самого концепту. Так, аналіз прислів'їв і приказок із компонентом *дорога* показує, що в них поряд із чуттєвими ознаками присутні й емоційно-оцінні змісти, пов'язані з уявленнями про дорогу (пор. укр. *Краще погана дорога, ніж поганий супутник; І на гладкій дорозі люди ноги ламають; Кривими дорогами ходиш; Старою дорогою легко ходять; Не бійся дороги, аби коні були здорові*; рос. *Не лошадь везёт, а дорога; Печка нежит, а дорожка учит*). Образ дороги, репрезентований у прислів'ях, значно більше антропоорієнтований.

Отже, виділений нами набір ознак утворює стереотип дороги, притаманний саме загадкам як специфічному фольклорному жанру, призначенням якого є розпізнання певного предмета за його характерними атрибутами. Мета загадування загадок в архаїчному суспільстві полягала в тому, щоб пересвідчитися наскільки добре індивід засвоїв певний мінімум знань про світ. Вживання ж прислів'їв і приказок не переслідувало такої мети, натомість для конкретної особи вони виступали джерелом нової інформації, яка виходила за межі індивідуального досвіду і становила колективне культурне надбання.

Репрезентація концептуальних ознак у тому чи тому жанрі народної культури залежить від специфіки жанру, його прагматичних завдань, міри метафоризації й т. ін. Щоб отримати цілісне уявлення про зміст певного концепту, необхідно дослідити максимально повний масив текстів, що і є перспективою наших подальших досліджень.

Джерела та література

1. Березовський І. П. Загадки / І. П. Березовський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 510 с.
2. Головачева А. В. К вопросу о прагматике загадки / А. В. Головачева // Из работ московского семиотического круга. – М. : Языки рус. культуры, 1997. – С. 396–416.
3. Кёнгэс-Маранда Э. Логика загадок / Э. Кёнгэс-Маранда // Паремнологический сборник. – М. : Наука, 1978. – С. 249–282.
4. Левин Ю. И. Семантическая структура загадки / Ю. И. Левин // Паремнологический сборник. – М. : Наука, 1978. – С. 283–314.
5. Митрофанова В. В. Загадки / В. В. Митрофанова. – Л. : Наука, 1968. – 256 с.
6. Николаева Т. М. Загадка и пословица: социальные функции и грамматика / Т. М. Николаева // Исследования в области балто-славянской народной культуры. Загадка как текст : в 2 т. Т. 1 / отв. ред. Т. М. Николаева. – М. : Индрик, 1994. – С. 143–168.
7. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) : монографія / О. О. Селіванова. – К. ; Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.

References

1. Berezovskyi, Ivan. 1962. *Zahadky*. Kyiv: AN URSR.
2. Golovachieva, Anna. 1997. "K Voprosu o Pragmatike Zagadki". In *Iz Rabot Moskovskogo Semioticheskogo Kruga*, edited by T. M. Nikolaeva, 396–416. Moskva: Yazyki Russkoi Kultury.
3. Köngäs-Maranda, Elli-Kaija. 1978. "Logika zagadok." In *Paremiologicheskii Sbornik*, edited by G. L. Permiakov, 249–282. Moskva: Nauka.
4. Levin, Yurii, 1978. "Semanticheskaiia Struktura Zagadki." In *Paremiologicheskii Sbornik*, edited by G. L. Permiakov, 283–314. Moskva: Nauka.
5. Mitrofanova, Vera. 1968. *Zagadki*. Leningrad: Nauka.
6. Nikolaieva, Tatiana. 1994. "Zagadka i Poslovitsa: Sotsyalnyie Funktsyi i Grammatika." In *Issledovaniia v Oblasti Balto-Slavianskoi Narodnoi Kultury. Zagadka Kak Tekst*, edited by T. M. Nikolaeva, 1: 143–168. Moskva: Indrik.
7. Selivanova, Olena. 2004. *Narysy z Ukrainiskoi Fraseolohii (Psykhokohnityvnyi ta Etnokulturnyi Aspekty)*. Kyiv; Cherkasy: Brama.

Бондар Татьяна. Загадки как источник концептуальных признаков исследуемого концепта (на материале загадок о дороге). На примере загадок о дороге показано, что загадки о какой-то реалии являются ценным источником концептуальных признаков исследуемого концепта, что предопределенно прежде всего прагматикой загадки. Целью загадывания в традиционной культуре является получение правильного ответа от конкретного человека, которому адресована загадка. Поэтому текст загадки строится на известных, распространенных представлениях о явлениях действительности и апеллирует к базовым знаниям участника коммуникации. Концепты представлены в загадках через набор определенных признаков. Проанализирован массив украинских и русских загадок, которые загадывают концепт ДОРОГА. Выделены основные и периферийные признаки исследуемого концепта. Показано, что образ дороги, представленный в текстах загадок, отображает прежде всего внешние характеристики дороги, доступные непосредственному восприятию. К наиболее важным концептуальным признакам, которые представляют дорогу в загадках, относятся: ее большая протяженность в пространстве (длина); постоянное горизонтальное расположение в пространстве; пассивность и способность куда-то вести, направлять. Эти признаки представлены в значительном количестве текстов загадок. Другие свойства дороги (ее кривизну и неровность, предназначение для людей, солидный возраст, их большое количество в мире, способность владеть знанием), которыми она наделяется в загадках, следует отнести к периферийным признакам, поскольку они встречаются лишь в отдельных нечастотных паремиях.

Ключевые слова: загадка, концепт, концептуальный признак, когнитивная лингвистика, паремия.

Bondar Tetiana. Riddles as a Source of Conceptual Features of a Concept under Consideration (Using Riddles Related to the Concept ROAD as Source Material). The article shows that riddles about a certain reality are a valuable source of conceptual features of a concept under consideration. This idea is predetermined by pragmatics of the riddle. In traditional culture the aim of asking someone to solve a riddle is to receive a right answer from a concrete person who the riddle is addressed. That is why the text of a riddle is built on well-known, widely-spread beliefs about an object. These beliefs appeal to background knowledge of a communicator. Concepts are represented in riddles through a set of certain features. The subject matter of our research is riddles that represent concept ROAD. The array of Ukrainian and Russian riddles describing road was analysed. Main and peripheral features of the concept under consideration were discovered. It is shown that the image of the road portrayed in riddles represents mainly external characteristics of the road that are accessible to visual perception. The main conceptual features that represent concept ROAD in Ukrainian and Russian riddles are its considerable extension in space (length), permanent horizontal location in space (irremovability and inactivity) and ability to lead somewhere. These features are presented in a large number of riddles. Other conceptual features (such as curvature of a road, its usefulness for people, old age, ability to gain knowledge and availability of great number of roads) should be referred to peripheral ones as they are observed only in few riddles.

Key words: riddle, concept, conceptual feature, cognitive linguistics, paremia.

УДК 811.112.2'42

Олена Бондарчук

ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ ТИПАЖ *AUSSTEIGER* У ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЇ

Проаналізовано *Aussteiger* як лінгвокультурний (ЛК) типаж у межах лінгвокультурології. *ЛК типаж* – це типізована особистість, упізнаваність якої відбувається завдяки певним специфічним характеристикам вербальної й невербальної поведінки та ціннісної орієнтації. Окреслено мовну особистість *Aussteiger* в аспекті типізованої лінгвокультурної мовленнєвої поведінки. Основними критеріями для виокремлення лінгвокультурних типажів виступають соціальний клас, територіальна ознака, подія, етнокультурна унікальність, трансформаційність. Описано *Aussteiger* за ознаками лінгвокультурних типажів: асоціативність, рекурентність, хрестоматійність, широка впізнаваність, знаковість, яскравість, типовість, прецедентність. Розмежовано лінгвокультурний типаж від суміжних понять, які належать до комунікативної поведінки, а саме: роль, амплуа, персонаж, імідж, стереотип, мовний портрет. Лінгвокультурний типаж розглянуто як лінгвокультурний концепт, який складається із трьох компонентів: поняттєвого, образного, оцінного. Лінгвокультурний типаж – це концепт, який вивчає типізовану мовну особистість.

Ключові слова: лінгвокультурологія, лінгвокультурний типаж, концепт, мовна особистість, *Aussteiger*.